

(loeng 25.20.2004)

12. ptk: Paavstid totalitarismi ajastul

1. Katoliku kiriku – ja kogu kiriku – suhtumine totalitaarsetesse režiimidesse on 20. sajandi kirikuajaloos tähtis ja paljuvaieldud teema. See käib juba kahe ilmasõja vahel valitsenud autoritaarsete ja eelfašistlike režiimide kohta, kuid eriti natsionaalsotsialistliku režiimi kohta, mis kadus Teise maailmasõja lõppemisega; samuti käib see Venemaa kohta pärast 1917-ndat aastat, hilisema Nõukogude Liidu kohta ning selle võimu alla kuuluvate riikide kohta Ida- ja Kesk-Euroopas alates 1944/45. aastast, mis 20. sajandi kaheksakümnendatel aastatel alustasid ühe kiirenevat eraldumisprotsessi.

2. Kommunismi ja natsionaalsotsialismi mõistsid paavstid selge sõnaga hukka – meenutagem Pius XI-nda entsüklikaid, mis ilmusid mõnepäevase vahega: “Põletava murega” 14. märtsil 1937. a (natsionaalsotsialismi vastu) ja “*Divini Redemptoris*” sama aasta 19. märtsil (kommunismi vastu). Itaalia fašismi paavstid selgesõnaliselt hukka ei mõistnud, kuigi nad distantseerisid end selle imperialistlikest kalduvustest. Nad püüdsid leida võimalusi sellega kokkuleppeid sõlmida ja leidsid need Lateraani kokkulepete näol 1929. a, millega taastati kirikuriik – võimalikult väikese Vatikani linnriigina.

3. Isegi Nõukogude Liiduga püüdsid paavstid Benedictus XV ja Pius XI läbirääkimisi pidada ja kokkuleppeid sõlmida. Lühikest aega (1922-24) tegutses Venemaal Vatikani humanitaarabi misjon, millel oli aga rangelt keelatud hingehoidlik tegevus. Kaugeleulatuvad läbirääkimised aastatel 1923-27 Nõukogude Liidu ja Püha Tooli vahel ebaõnnestusid. Stalini Venemaa suhtes tekkis Vatikanil sama dilemma, nagu hiljem Hitleri Saksamaa suhtes: totalitaarne režiim võis ühelt poolt kiriku tagakiusamise abil vähendada või hävitada hingehoidliku töö võimalusi, teisalt aga võis ta kasutada oma vastutulelikkust propagandistlikult, nii et kirik muutus süsteemi käsilaseks.

4. Teisiti olid lood fašistliku Itaaliaga. Siin saavutas katoliku kirik Lateraani lepinutega 1929. a ajaloolise “*Conciliazione*” Itaaliaga loobudes “Rooma küsimuse” internatsionaliseerimisest, mida paavstid varem taotlesid. Samal ajal Lateraani lepinguga sõlmiti konkordaat, mis tagas kirikule võimaluse säilitada oma avalikku positsiooni (eelkõige hariduses). Selle eest tuli maksta kõrget hinda: klooruse täielik tagasitõmbumine poliitikast ja faktiline loobumine katoliiklikust rahvparteist – “*Partito Popolare Italiano*”.

5. Kõige enam vaieldakse tänapäevani 1933. aastal sõlmitud riigikonkordaaži üle Hitleriga. Sarnaselt 1929. a “*Conciliazione*’le” aitas konkordaat kaasa natsirežiimi rahvusvahelisele tunnustamisele diktatuuri algusajal. Tänu sellele kokkuleppele sai kirik küll õiguslikult kindlustada katoliku koolid ja (vähemalt mõneks ajaks) päästa katoliiklikud ühingud. Peagi oli selge, et natsirežiim ei pea kinni kokkulepetest; igatahes võimaldas konkordaat süüdistada natsiriiki maailma avalikkuse ees lepingu rikkumistes (“Põletava murega”).

6. Vatikan on oma pikaajalise diplomaatilise traditsiooni kestel ikka-jälle seisnud vastamisi diktatuuridega, vägivaldarežiimidega. Usklike huvides on ta alati püüdnud läbi suruda õiguslike struktuuride miinimumi, mis on vajalik kiriku tegutsemiseks. See oli võimalik seni, kui funktsioneeris traditsiooniline rollijaotus riigi ja kiriku vahel. Kuid see ei olnud enam võimalik totalitaarses riigis, mis mõtestas end ise “kirikuna”, “poliitilise religioonina” ning tahtis valitseda “kogu” inimese üle.

7. Teravamalt kui varem kerkib seetõttu tänapäeva katoliku kirikus küsimus konkordaatide ja kokkulepete mõttekusest totalitaarsete, inimese õigusi ja väärikust eiravate režiimidega. Kui totalitaarne võim nõuab täielikku alistumist (seega ka religioosset allumist), peab kirik sellele üldise arvamuse kohaselt vastu astuma. Kirik peab andma tunnistust (kr *martyria*) oma usust. Ent kas seda tunnistust saab nõuda? Kas kirik saab seda põhimõtteliselt oma usklikelt nõuda?

8. Seda küsimust arutatakse tänapäeval peamiselt seoses paavst Pius XII-ndaga ja tema väidetava vaikimisega holokausti suhtes. Siin on raske anda õiglast hinnangut, kuna kõik allikad ei ole veel ligipääsetavad, kuid igal sammul kohtame eelarvamusi ja hukkamõistu. Muidugi oli Pius XII diplomaat, mitte märter. Mitte et ta oleks vaikinud natsionaalsotsialismi ja juutide tagakiusamise suhtes; sellised arvamused on ammu ümber lükatud. Ent isegi tema kõige selgesõnalisemad väljendused olid diplomaatiliselt tagasihoidlikult formuleeritud. Nõnda tahtis ta väljendada Vatikani neutraalset positsiooni sõdivate riikide vahel. Kas paavst oleks saanud julge seisukohavõtu, protesti, valju hüüde abil holokausti takistada, vähemalt pidurdada, nagu arvavad kriitikud Hochhuthist Goldhagenini (sageli ülehinnates Rooma reaalseid võimalusi)?

9. Kriitikud pole siiani suutnud tõestada teesi, et selline käitumisviis oleks päästnud rohkem juute kui paavsti vaikne diplomaatia. Seda on ka raske tõestada, kuna siin tuleb opereerida hüpoteesidega. Võib rääkida vaid oletustest. Olulist rolli paavsti käitumises mängis arvatavasti Hollandi piiskoppide juhtum. Nemad – nii katoliiklikud kui protestantlikud piiskopid – valmistasid 1942. a veebruaris ette karjasekirja, milles mõistsid hukka juutide deportatsiooni surmalaagritesse idas. Katoliiklikud piiskopid pidasid kategooriliselt kinni selle kirja ettelugemisest kantslitest – vaatamata okupatsioonivõimude ähvardustele. Järgnes viivitamatu kättemaks: pärast karjasekirja ettelugemist deporteeriti kõik katoliiklikud juudid ja hukati Auschwitzis. Kõige kuulsam ohver oli Edith Stein. Pius XII oli neist sündmustest teadlik ja võib oletada (kuigi selle kohta ei ole tõendeid), et ta muuhulgas ka sellepärast edaspidi juutide hävitamise suhtes ainult üldiseid seisukohti avaldas. (Ta käitus samamoodi kui Hollandi protestantlikud piiskopid, kes osalt loobusid ühise karjasekirja ettelugemisest – seepeale protestantlikesse kirikutesse kuuluvaid juute ei deporteeritud.)

10. See oli hirmus dilemma: kas tuleks juutide elu säästa vaikimise hinnaga inimvastaste kuritegude suhtes – või tuleb tingimata tunnistust anda, isegi kui sellega seatakse ohtu ja hävitatakse veelgi rohkemate juutide elu? See konflikt ei olnud lahendatav, vähemalt mitte diplomaatia vahenditega. Ka martüüriumi ei saa ju nõuda. Samas on paljud üksikisikud, nii ilmikud kui vaimulikud, otsustanud martüüriumi kasuks kohtute ees ning vanglates ja laagrites, kandes sellest tulenevaid tagajärgi. Natsiriigi kokkuvarisemine säästis katoliku kirikut tervikuna võimalikust proovilepanekust “lõpplahenduse” leidmise näol.